

- 11 Berlin, B., Kay, P. (1991), Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Center for the Study of Language and Information.
- 12 Baskakov N. A. Tjurkskie jazyki [Turkic languages] (M., 2010).
- 13 Muratova R.T. Istoricheskoe i leksiko-semanticheskoe razvitie cvetooboznachenija al 'alyj, rozovyj' v tjurkskih jazykah [Color Term al 'Scarlet, Pink' in Turkic Languages: Historical and Lexical-Semantic Development Revisited] Oriental Studies, 13(3), 714– 727 (2020). DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-714–727 [In Russian]
- 14 Sadykbekova B. A. Semanticheskoe pole cvetooboznachenij v kazahskom jazyke (v sopostavlenii s russkim i anglijskim). [Semantic field of flower meanings in the Kazakh language] (Taraz, 2019).

Received: 01.10.2025

FTAMP 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp38-51](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp38-51)

А.Е. Айнабек¹, С.К. Қасымова², С.Ж. Жуанышпаева³

¹Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

² Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігінің Мәлік Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³ М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ НОҒАЙ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ- ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Бұл зерттеу қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдер мен географиялық терминдерді талдауға арналған. Негізгі мақсат-олардың құрылымының, семантикасының және маңызды мәдени контекстінің бірегей ерекшеліктерін анықтау. Бұл проблематиканың өзектілігі тек академиялық қызығушылыққа ғана емес, сонымен қатар қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасын сақтау мен зерттеудегі маңызды рөлге байланысты. Ғылыми жұмыс тек лингвистикалық талдауды ғана емес, сонымен қатар мәдени перспективаны да қамтиды, бұл тілдік құрылым мен мәдени тәжірибелер арасындағы күрделі қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік-мәдени контексте берілген терминдердің мағынасын толық түсіну үшін маңызды.

Бұл зерттеу тек теориялық тапсырмаға ғана емес, сонымен қатар маңызды қолданбалы мағынаға ие. Ол қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасын сақтауға және ашуға ықпал етеді. Жаһандану мен мәдени динамиканың өзгеруіне байланысты мұндай зерттеулер осы халықтардың этникалық және мәдени ерекшеліктерінің ерекше аспектілерін сақтау мен түсінуде айрықша маңызға ие болады.

Әдістеме тілдік құрылым мен мәдени тәжірибелер арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік беретін лингвистикалық талдауды, сондай-ақ мәдени көзқарасты қамтиды. Зерттеу нәтижелері аталған тілдердің әлеуметтік-мәдени контекстіндегі топонимдер мен географиялық терминдердің мағынасын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасы туралы білім саласына үлес қосады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның қазіргі әлем жағдайында осы халықтардың мәдени мұрасын сақтауға және ашуға ықпал ету қабілетінде жатыр. Нәтижелер мәдениеттанушыларға, лингвистерге және осы халықтардың этникалық және мәдени ерекшеліктерін сақтауға қызығушылық танытқандарға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: ноғай тілі, топонимдер, мәдени мұра, халықтық географиялық терминдер.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ этногенезіндегі ноғай компонентін зерттеу - тарихнамада ұзақ зерттеліп келе жатқан мәселе. Ш. Уәлихановтың еңбектерінде де қазақтар арасында сақталған ноғай мұрасы мен эпостар туралы айтылған [2, 163]. Осы саладағы көптеген зерттеулерге қарамастан, ноғайлардың қазақ этногенезіне ықпалы туралы сұрақ әлі де ашық күйде қалып отыр. Ең жиі кездесетін тұжырым бойынша, Кіші жүз қазақтары Ноғай Ордасынан, Ұлы жүз - Моғолстаннан, ал Орта жүз - көшпелі өзбектер мемлекетінен шыққан деп саналады (кейде Кіші жүздің Ноғай Ордасынан шыққаны да айтылады). Алайда бұл тұжырым, басқа болжамдар секілді, ноғай-қазақ этникалық байланыстарын тым жеңілдетіп көрсетеді. Біздің түсінігімізше, қазақтар мен ноғайлар Алтын Орда құлағаннан кейінгі дәуірде бір этнос шеңберіндегі саяси топтар ретінде өмір сүрген, ал «татар» және «өзбек» атаулары өзге халықтар қойған сыртқы атаулар болған [3, 16 б.].

Р.Ж. Темірғалиев те осыған ұқсас көзқарас білдіреді [4, 274].

Егер осы тарихи түсінікке сүйенсек, Алтын Орда құлағаннан кейінгі көптеген ортақ батырлардың «ұлттығын» өзгертуі түсінікті болар еді. Мысалы, ноғай бегі Ямгурчидің ұлы Алаш алғашында «ноғай» мырзасы болған, кейін уақытша Қасым мен Бұйдаш тұсында «қазақ» князі атанып, кейіннен қайта өз «ноғай» түбіріне оралған. Тағы бір мысал - Алшын руынан шыққан әйгілі Жалантөс (Яланттуш), ол өзінің мансабын «өзбек» әмірі ретінде бастап, кейін Кіші жүздің іс жүзіндегі көсемі болған.

Қазақ-ноғай қозғалыстарының маңызды оқиғаларының ішінде келесі эпизодтарды атап өтуге болады:

Осы жіктеу негізінде қазақ және ноғай (қарақалпақ) түркі тілдері өзара өте тығыз байланысты деп саналады. Олар тек типологиялық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи тұрғыдан да генетикалық жақындығын сақтаған.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманда тілдер халықтардың мәдени мұрасын және бірегейлігін сақтаудың маңызды тетігіне айналып отыр. Олар осы ерекше қарым-қатынас жүйелерін қалыптастырған қоғамдардың тарихымен, мәдениетімен және географиясымен ажырамас байланысты. Тілдерді талдаудың қызықты қырларының бірі – олардың топонимдері, яғни белгілі бір аумақтың рухын және оның тарихи мұрасын бейнелейтін географиялық нысандардың атаулары.

Тілдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу ғылыми ізденістің маңызды саласы болып табылады. Өткеннің көрнекті ғалымы Махмұд Қашқари алғаш болып түркі тілдерін жүйелеуді қамтамасыз етті. XIX ғасырда еуропалық және ресейлік түрколог-ғалымдар да бұл бағыттағы зерттеулерді бастады. Басқақовтың жіктелуі кеңінен мойындалып, онда түркі тілдері Батыс және Шығыс ғұн тілдеріне бөлінген. Батыс ғұн тілдеріне булғар тобы, оғыз тобы, қыпшақ тобы және қарлұқ тобы кіреді. Қазақ және ноғай тілдері қыпшақ тобына жатады. Қыпшақ тобы өз ішінде үш кіші топқа бөлінеді:

1. Қыпшақ-половец тілдер тобы, оған көне половец, қарайым, қарашай-балқар, құмық және қырым-татар тілдері кіреді.

2. Қыпшақ-булғар кіші тобы, оған Алтын Орданың батыс әдеби тілі, татар және башқұрт тілдері кіреді.

3. Қыпшақ-ноғай кіші тобы, оған қазақ, ноғай және өзбек тілінің қарақалпақ-қыпшақ диалектісі кіреді [1, 22 б.].

Қазақ және ноғай тілдері осы аймақта б.з.д. I мыңжылдықтан бері өмір сүріп келе жатқан көне түркі диалекттеріне негізделген. Бұл тілдердің табиғи дамуы көшпелі өмір салтымен және табиғи ортаның ықпалымен тығыз байланысты болды.

VII ғасырда ислам дінінің келуімен бірге «кітап» (кітап) сияқты араб сөздері, сондай-ақ «бақыт» (бақыт) сияқты парсы элементтері осы тілдерге біртіндеп енді. Мұндай кірме сөздер лексикалық қорды ғана кеңейтіп қоймай, абстрактілі ұғымдарды да байытып, тілдің көркемдік мүмкіндіктерін арттырды.

XIX және XX ғасырларда қазақ және ноғай тілдері орыс мәдениеті мен әдебиетінің күшті ықпалына ұшырады. Көптеген сөздер орыс тілінен енді, мысалы «колхоз» (ұжымшар), «фабрика» (зауыт).

Екі тілдің ұқсастығы «ат» (жылқы), «тау» (тау), «су» (су), «күн» (күн) сияқты сөздерден де байқалады, бұл екі мәдениет үшін де табиғатқа қатысты ұқсас түсініктердің маңызды екенін көрсетеді.

Қазақстан аумағында көптеген тайпалар қоныстанған, әрі оның кең даласы арқылы керуен және сауда жолдары өткен, бұл атауларға өз ізін қалдырған. Географиялық атаулар, елді мекен атаулары әр халықтың тарихы мен мәдениетінің байлығын бойына сіңіріп, лингвистикалық жадтың ажырамас бөлігіне айналған.

Олар ғасырлар бойы жалғасқан эволюцияны, түрлі мәдениеттер мен тарихи оқиғалардың ықпалын бейнелейді. Осындай тілдік құбылыстарды талдау Азия кеңістігінде өзара әрекеттескен халықтардың тарихы, мәдениеті және байланыстары туралы тереңірек түсінік алуға мүмкіндік береді [5, 208].

Қазақстан - тек жер бедерін ғана емес, сонымен қатар көшпелі халықтың өмір сүру салтын да сипаттайтын ерекше топонимдерге бай ел. Қазақ халқы табиғи жағдайлар мен құбылыстар туралы мәліметтерді жер-су атаулары арқылы қалай жеткізгені қызықты.

Топонимдердің бір түрі - жер бедеріне қатысты атаулар. Мысалы, «Тастау» (тау), «Қапшағай» (өзеннің арғы жағы), «Тасөткел» (тас өткел), «Құмдықөл» (құмды көл), «Қаратақыр» (қара құрғақ сай). Бұл атаулар жердің келбетін және оның ерекшеліктерін көз алдымызға елестетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ Қазақстан мәдениетінде ауа райына байланысты атаулар да маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Жайлау» (желді жер), «Жылысай» (ыстық жер), «Желторайлы» (көп шатқалды жер), «Қарбасқан» (қатты аязды жер), «Суықсай» (суық сай). Бұл атаулар тек ауа райын ғана емес, сол аумақтың қоныстануға және мал бағуға қаншалықты қолайлы екенін де көрсетеді.

Гидронимдер, яғни су нысандарының атаулары да аумақ сипаттамасында маңызды рөлге ие. Мысалы, «Алакөл» (ақ көл), «Ащысу» (ащы су), «Ақсу» (ақ су), «Ащыбұлақ» (ащы бұлақ), «Тұздыбұлақ» (тұзды бұлақ), «Ақсенгір» (ақ тұз), «Сорбұлақ» (сорлы бұлақ), «Тұздыбастау» (тұзды бастауы). Бұл атаулар су ресурстарының температурасын, түсін және дәмін көрсетеді.

Фитотопонимдер - өсімдіктерге байланысты атаулар да кездеседі. Мысалы, «Алматы» (алмаға қатысты), «Талдықорған» (тал өскен жер), «Шілік» (шилi жер), «Өленті» (шайқурай), «Шеңгелді» (шеңгелді жер), «Доланалы» (долана көп жер). Бұл атаулар флораның алуан түрлілігін және қазақ мәдениетіндегі маңызын көрсетеді.

Зоотопонимдер - жануарлар мен құстарға қатысты атаулар да бар. Мысалы, «Арқарлы» (арқар мекендейтін жер), «Текес» (теке тұратын жер), «Текелі» (теке мекені), «Құланбасы» (құланның басы), «Жыланбұлақ» (жылан көп жер), «Құланөтпес» (құлан өтпейтін жер), «Киік» (киік мекені), «Маңғыстау» (мың қыстау). Бұл атаулар фаунаның байлығын және жануарлар әлемімен байланысты білдіреді.

Түстерді білдіретін элементтері бар топонимдер де ерекше топқа жатады. Мысалы, «Ақтау» (ақ тау), «Сарыөзек» (сары өзек), «Қызылорда» (қызыл қала), «Көктөбе» (көк төбе), «Қарасу» (қара су), «Алатау» (ала тау). Мұндай атаулар жердің түсін елестетуге мүмкіндік беріп, мәдени мұраның бірегейлігін қалыптастырады.

Сандарды қамтитын атаулар да Қазақстан топонимдерінде кездеседі. Мысалы, «Тоғызбұлақ» (тоғыз бұлақ), «Бескөл» (бес көл), «Бесағаш» (бес ағаш), «Үштөбе» (үш төбе), «Қостанай» (қос - екі ауыл, тай - жер). Бұл атаулар белгілі бір жердің маңызды сандық сипаттамаларын білдіреді.

Сондай-ақ минералдық байлықтарды көрсететін топонимдер де кездеседі. Мысалы, «Жезқазған» (жезге бай), «Кентау» (кен ошағы), «Теміртау» (темірлі төбе), «Кенсай» (кен шахтасы). Бұл атаулар Қазақстан жерінің байлығын және оның экономикадағы, өнеркәсіптегі рөлін көрсетеді.

Қазақ халқы топонимдерді көшпелі өмір салтымен байланыстырып қарастырғанын атап өткен жөн. Географиялық атаулар арқылы қазақтар қай жердің мал шаруашылығына, егіншілікке және қоныстануға қолайлы екенін, ал қай жердің керісінше - үнемі желді әрі суық екенін көрсеткен.

Жер атаулары қарлы қыс, жауын-шашын мөлшері және әртүрлі шаруашылық қызметіне қолайлылығы туралы мәлімет берген.

Қазақстан топонимдері - елдің мәдениеті мен тілі үшін маңызды элемент болып саналады, олар тек жердің сипатын ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының өмірі мен дәстүрін де көрсетеді.

Бұл топонимдерді білу және зерттеу елдің мәдени мұрасын және ерекшеліктерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Уақыт өткен сайын және қоғам дамыған сайын, елді мекендердің көбеюі мен инфрақұрылымның дамуына байланысты жаңа атаулар пайда болып, бұрынғылары өзгеріп отырады. Алайда, олардың қалыптасуына жаһандық оқиғалар мен мәдени алмасулардың да әсері бар екенін атап өту маңызды. Соның нәтижесінде кейбір атаулар өзге тілдерден енген немесе аралас шыққан болуы мүмкін.

Нысандарды атау барысында олардың өлшеміне, түсіне және сипатына байланысты түрлі терминдер қолданылады. Әрбір сөз белгілі бір нысанның сипаты мен ондағы өзгерістерге қатысты өз мағынасына ие.

Осы мәліметтердің бәрі жинақталып, мазмұны, мағынасы, құндылықтары және терминологиясы туралы деректер ретінде беріледі.

Орталық Азияда, соның ішінде қазақ және ноғай тілдерінде жерге және географияға қатысты халықтық терминдер жақсы дамыған. Бұл терминдер қазақ және ноғай халықтарының дәстүрлі тұрмысымен, географиясымен және климатымен байланысты қалыптасқан [6, 532 б]. Қазақ және ноғай тілдері атауларды ең жоғарғы деңгейде жасау үшін негізгі атауларға мағынасы жақын зат есім жұрнақтарын қосады.

Топонимдер тек жердің сипаты туралы ақпарат беріп қана қоймай, тарихи және мәдени құндылықты да көрсетеді, халықтың мұрасының айнасы болып табылады.

Осы процесті зерттеу тарих пен мәдениетті тіл және жер атаулары арқылы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Халықтардың геологиялық терминологиясы олардың табиғи ортаға және мәдени мұраға терең сіңісуіне байланысты этностың өзіндік ерекшеліктерін бейнелейді. Оның өзіндік ерекше белгілері әртүрлі топонимдер мен терминдер арқылы жеткізіледі.

Ноғай тілі Солтүстік Қаратеңіз маңы мен Солтүстік Кавказ аймағындағы көші-қон және этномәдени үдерістермен байланысты дамыды. Көршілес халықтармен, соның ішінде көшпелі түркі тайпаларымен және айналасындағы иран халықтарымен өзара әрекеттесу қазіргі уақытқа дейін сақталған ноғай тілінің қалыптасуына әсер етті. Ноғай тілі түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тобының солтүстік-батыс тармағына жатады. Оның географиялық таралу аймақтары - Ресей, Қазақстан, Өзбекстан және Түрікменстан.

Ноғай тілі қыпшақ-ноғай тармағы деп аталатын түркі тілдері тобына кіреді, оған қазақ және қарақалпақ тілдері де жатады. Ноғай тілінде үш негізгі диалект бар: Кубань ноғайлары сөйлейтін ақ-ноғай диалектісі; шамамен Ачикулак және Каясулин аудандарында (қазіргі Нефтекум ауданы) таралған дәстүрлі ноғай диалектісі; және Қараноғай (қазіргі Ноғай) ауданындағы ноғайлар қолданатын қараноғай диалектісі. Ноғай және қараноғай диалектілері өзара ақ-ноғай диалектісіне қарағанда әлдеқайда ұқсас болып келеді.

Соңғы жылдары ноғай және қараноғай диалектілерінің бірігу үрдісі байқалды, оған ортақ экономикалық және географиялық жағдайлар, әдеби тілдің болуы, ноғай тіліндегі

мерзімді басылымдардың және көркем шығармалардың кеңінен таралуы, сондай-ақ білім беру мекемелері мен радионы пайдалану себеп болды.

Соңғы диалектологиялық зерттеулерге және топонимиялық ерекшеліктерге сүйене отырып, біз зерттеліп отырған аймақтарда шартты түрде екі диалектілік аймақты бөліп көрсетуге болады: Кубань және дала аймағы.

Бұл аудандардың территориялары өзіне тән ерекше топонимиялық терминдермен сипатталады. Мысалы, кұйы - құдық, такыр - өсімдіксіз жалаңаш жер, шынырау - терең құдық дегенді білдіреді. Сондай-ақ кумлак - құмды, кыслав - шамамен «қысқы қыстау» деген ұғымды білдіреді.

Бұл атаулардың барлығы дала аймағының жер бедері ерекшеліктерін және халықтың шаруашылық қызметін көрсетеді.

Деректерді талдау географиялық нысандарды атаудың қағидалары, олардың семантикалық негіздері және сөзжасам үлгілері айтарлықтай айырмашылыққа ие емес екенін көрсетті.

Географиялық атаулардың тарихи құндылығы зор екенін атап өткен жөн, сондықтан аймақтың топонимиясын оның тарихын және халқының тарихын білмей зерттеу мүмкін емес.

Ноғай топонимдерінің тамыры терең өткенге кетеді. Әсіресе, XIV ғасырдан бастап жазылған Махмұд Қашқаридің сөздігін қоса алғанда, көне түркі ескерткіштерінің материалдары аса құнды болып табылады. Бұл ескерткіштер түркі халықтарының ортақ мұрасы болып саналады және Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан топонимистері үшін, сондай-ақ ноғай топонимиясын зерттеу үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ноғай халқы бұрын қоныстанған аймақтардың көне топонимдерін қазіргі ноғай атауларымен салыстыруға Махмұд Қашқари сөздігінің арқасында мүмкіндік туып отыр [7, 176].

1-кесте

М. Қашқари сөздігіндегі топонимдер мысалдары	Ноғай топонимдерінің мысалдары
Куьми Талас	Куьми
Куяс	Коясыл
Каш Оькуьз	Алты-Оьгиз
Канлы	Канглы
Аксай	Аксай
Ак Терек	Ак Терек

Ғасырлар бойы бүгінге дейін жеткен көне топонимдердің бірегейлігі ноғай халқының бай фольклорында жатыр, ол халық өмірінің өзіндік эталоны болып саналады. Оның тереңінде сақталған ескі ұрпақтардың естеліктері танымал атаулар түрінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді. Осындай атаулардың ішінде Украина оңтүстігіндегі ноғай тарихи топонимдерін атап өтуге болады: Молдавия, Тен - Дон өзені, Кобан - Кубань өзені, Максим - Бақсан өзені, Кума - Кума өзені, Терек - Терек өзені, Койсу - Койсу өзені, Куир - Кура өзені, Еділ - Еділ (Волга) өзені, Ока - Ока өзені, Яйық - Жайық (Орал) өзені, Ем - Ембі өзені, Шаған - Шаған өзені, Тобыл - Тобыл өзені, Сыр - Сырдария өзені, Ертіс - Ертіс өзені.

Тарихи маңызы бар тауларға Урал таулары - Орал таулары, Кап таулары - Кавказ таулары, Арапат таулары - Карпат таулары, Балқан тауы - Балқан таулары жатады.

Халық мұрасы адамдардың жүрегіне түн ішінде де еніп, көптеген әндер арқылы өткенді қайта жаңғыртады, ол әндер айна секілді халықтың тұрмысын, дәстүрін, қайғы-қасіретін, арманы мен үмітін бейнелейді. Географиялық атаулардың көмегімен халық туған жеріне деген сүйіспеншілігін және қарым-қатынасын білдіреді, олардың атауларын естелік кітабының беттеріне жазғандай, өткеннің тарихи оқиғаларын жаңғыртады.

Топонимия әртүрлі саланың зерттеушілері үшін қызығушылық тудырады, себебі жер атаулары ландшафттың өзгеруін түсінуге көмектесетін маңызды тарихи жад болып саналады [8, 232].

Белгілі болғандай, топонимдер ең алдымен лингвистикалық бірліктер болып табылады. Топонимдердің қалыптасу үдерісі жалпы есімдердің жасалу тәсілдерінен айырмашылығы жоқ. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, түркі топонимдері негізінен тілдегі әдеттегі лексикалық элементтерден тұрады. Дегенмен, түрлі топонимиялық форманттардың және олардың құрылымдық кіші түрлерінің түрлерін айқындау - түркі топонимикасының маңызды міндеті болып табылады. Бұл міндетті шешу түркі топонимиялық жүйесін әрі қарай зерттеуге және түркі топонимдерінің өзіндік құрылымын қалыптастыруға маңызды үлес қосады [9, 29 б].

Географиялық атауларды құрылымдық талдау әрбір топонимиялық жүйеге тән негізгі топонимиялық үлгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеліп отырған аумақтардың географиялық атауларын бірнеше кіші топқа бөлуге болады.

Бірінші кіші топқа географиялық терминдерді білдіретін зат есімдер негізінде жасалған топонимдер жатады. Мысалдар ретінде: Сырт (биік жер, үстірт), Тоғай (шалғын, алқап), Қапшағай (тар шатқал) және басқа атауларды келтіруге болады.

Екінші кіші топқа зат есімдерден, сын есімдерден немесе жанды зат есімдерден жасалған топонимдер кіреді. Мысалы: Тепшек (тәрелке), Маназы (жертөле), Етік (етік), Қуыс (тар шатқал) және т.б.

Үшінші кіші топқа этнонимдерге, яғни белгілі бір ұлттың немесе этностың атына байланысты жасалған топонимдер кіреді. Оған Найман, Маңғыт, Нөкіс, Үскө және басқа атаулар мысал бола алады.

Төртінші кіші топқа жеке есімдерден жасалған топонимдер жатады. Мысалы: Қорқыт, Ораз, Қазымыр, Алақай, Қунай, Бияш және т.б.

Бесінші кіші топқа субстантивтенген сын есімдер негізіндегі топонимдер кіреді. Мысалдар: Қайқы (иілген), Сасық (сасық), Ащы (ащы), Қиғаш (қисық), Қысық (тар) және басқалары.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Осы зерттеуде біз топонимика саласындағы озық ғылыми жетістіктерді пайдаландық. Қазақ және отандық ғалымдардың топонимдерді талдау бойынша зор еңбектері бұл зерттеудің іргетасы болды. Сол еңбектердің ішінде А.Ж. Жантайбековтің «Қазіргі Қазақстан топонимикасы» атты еңбегі ерекше атап өтуге тұрарлық, ол қазақ топонимдерін зерттеуде жаңа стандарттарды қалыптастырды және топонимдердің эволюциясына жасаған талдауы қазіргі жағдайда аса өзекті болып отыр.

Сондай-ақ топонимдердің семантикалық талдауына маманданған Г.С. Уразаеваның еңбектері де біздің зерттеуімізге елеулі үлес қосты. Ал ноғай ғалымдарының ішінде Р.С. Аметов пен З.А. Хангиреевтің еңбектері айрықша аталады.

Бұл еңбектердің барлығы одан әрі талдауға қолжетімді болып, жүйелік талдау, контент-талдау, статистикалық әдістер және сараптамалық бағалау сияқты әртүрлі әдістемелік тәсілдерді қолдануға негіз болды. Осы әдістердің көмегімен белгілі бір заңдылықтар анықталып, осы мақалада ұсынылған қорытындылар жасалды.

Мәтіндегі топонимдерді зерттеуге арналған көптеген ғылыми еңбектер бар, олар отандық та, шетелдік те авторларға тиесілі. Бұл тақырыпты зерттеген қазақстандық көрнекті ғалымдардың қатарында Б. Әбілқасымов (1984), Ж. Бектұров (1989), Ш. Ибраев (1989), О.А. Нұрмағамбетова (1975), К. Жанабаев (2022) және А.Ж. Жантайбеков («Қазіргі Қазақстан топонимикасы», 2020) еңбектерін атап өтуге болады. Бұл еңбектерде Қазақстанның қазіргі топонимдері зерттеліп, олардың шығу тегі, семантикасы және эволюциясы жан-жақты талданған.

XIX–XX ғасырлардағы көптеген авторлардың тарих, этнография және география саласындағы еңбектерінен де топонимиялық мәліметтер кездестіруге болады. Солардың қатарында И.Г. Бутков, И.В. Равинский, Н.А. Аристов, А.П. Архипов, П. Небольсин, Н. Семенов, А. Павлов, А.И. Якобий, Г. Ананьев, С. Броневский, С.Ф. Фарфоровский, К.Ф. Ган, А. Твалчрелидзе, И. Бентковский және басқа да көптеген зерттеушілер бар.

Олардың еңбектерінен ноғай халқының өмірі, тұрмысы, көне мәдениеті туралы, сондай-ақ көптеген көне топонимдер туралы мәліметтер табуға болады (кейбір дәлсіздіктерге қарамастан). Бұл тізімде К.Ф. Ганның еңбегі ерекше орын алады, ол өз жұмысын ноғай және басқа да түркі топонимдерінің географиялық атауларына арнаған.

Аталған еңбектер топонимдерді талдау арқылы аймақтардың тарихын, мәдениетін және бірегейлігін түсінуде маңызды рөл атқарады, зерттеліп отырған топонимдердің семантикасы мен шығу тегіне құнды деректер береді және олардың мәдени-әлеуметтік мұраның қалыптасуындағы орнын ашып көрсетеді.

Ұқсастықтар:

1. Агглютинативті құрылым: Екі тіл де агглютинативті грамматикалық құрылымды қолданады, яғни түбір сөзге аффикстерді қосу арқылы түрлі грамматикалық формаларды жасайды. Мысалы, екі тілде де «әйел» сөзінің септік, көптік және басқа да грамматикалық мағыналарын білдіретін әртүрлі формалары бар (қ. 2.3 кесте).

2-кесте

Қазақ тілі	Ноғай тілі	
Әйел (әйел адам)	Ақъыз (әйел)	
Ақыз (әйел адам)	Ақъызлар (әйелдер)	
Әйелге (әйелге қарай)	Ақъызгъа (әйелге қарай)	

3-кесте

Қазақ тілі	Ноғай тілі
Ата (әке)	Ата (әке)
Ана (ана)	Ана (ана)
Екі (екі)	Ики (екі)
Тау (тау)	Тау (тау)

Айырмашылықтар:

1. *Әліпби*: Қазақ тілі бұрын кириллицаны қолданса, 2017 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуді бастады. Ал ноғай тілі әрдайым кириллицаны пайдаланып келеді. Дегенмен, қазақ тілі жақын арада толықтай латын әліпбиіне өтуді жоспарлап отыр және бұл бағытта көптеген мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда.

2. *Мемлекеттік мәртебесі*: Қазақ тілі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, ал ноғай тілі Ресейдің кейбір аймақтарында өңірлік тіл мәртебесіне ие.

3. *Тарихи ықпалдар*: Әр тілдің өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасуына түрлі тарихи оқиғалар мен мәдени ықпалдар әсер еткен. Мысалы, қазақ тілі парсы және орыс тілдерінің ықпалын көбірек сезінсе, ноғай тілі - түркі және моңғол элементтерінің ықпалында дамыды.

4. *Мәдени ерекшеліктер*: Қазақтар мен ноғайлардың әдет-ғұрпы, дәстүрі және өмір салтындағы айырмашылықтар олардың тіліндегі лексика мен фразеологияға да ықпал еткен.

Шыққан тегі әртүрлі мәдени және тілдік ортада дамығандықтан, әр тіл өзіне тән ерекшеліктерін қалыптастырған.

Қазақ мәдениеті контекстінде топонимдер - халықтың этникалық ерекшелігін және мәдени құндылықтарын бейнелейтін лингвомәдени мұраның ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамның табиғи ортамен ұзақ уақыттық қарым-қатынасының нәтижесі

ретінде қалыптасқан және көбіне символдық сипаттағы бірегей лексика-семантикалық бірліктер болып келеді.

Лингвомәдениет контекстінде топонимдер - халықтың этникалық тарихы мен мәдени тәжірибесінің терең қабаттарына үңілуге мүмкіндік беретін лингвомәдени кодтың маңызды элементі болып саналады. Олар ноғай халқының діни сенімдері мен дүниетанымын бейнелейтін рухани тәжірибелер мен ғұрыптардың өзіндік ареалы ретінде қызмет етеді. Қарастырылып отырған мәдениеттердегі топонимдердің эволюциясына көптеген факторлар, соның ішінде көрші этностармен мәдени байланыстар мен көші-қон ағындары әсер еткен. Бұл үдеріс географиялық атаулардың терминологиялық құрамындағы және семантикасындағы өзгерістерде көрініс тапқан.

Географиялық атауларды зерттеушілер топонимдердің пайда болуының екі негізгі жолын мойындайды:

1. деривациясыз апеллятивтердің топонимизациясы арқылы (яғни, семантикалық сөзжасам: лексеманың мәртебесін өзгерту, бірақ оның формасын өзгертпеу),

2. деривация арқылы, атап айтқанда трансонимизация: бір онимдік кластан екіншісіне өту (мысалы, антропоним → топоним), сондай-ақ транстопонимизация, трансгидронимизация, транслейконимизация және т.б.

Бірінші әдіс (топонимизация) арқылы пайда болған топонимдер біріншілік топонимдер деп аталады, ал екінші әдіс (трансонимизация) арқылы пайда болғандары екіншілік топонимдер деп аталады [10, 19 б].

Топонимдерді зерттеу - географиялық ғылымның маңызды бағыты болып табылады және таулар, өзендер, көлдер, елді мекендер сияқты географиялық нысандарды белгілеу мен жүйелеу үшін көптеген мәнді аспектілерді қамтиды.

Топонимдерді талдау көне мәдени ықпалдардың, көші-қон мен сауда жолдарының іздерін анықтауға көмектеседі және оларды тарихи, мәдени, діни мәнмәтінде тілдік әрі мәдени құбылыстар ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Топонимдерді талдау және зерттеу - мәдениет, тарих, антропогендік қызмет және қазіргі геокеңістіктік тәжірибені қамтитын көпқырлы әрі көпаспектілі үдеріс болып табылады. Бұл адамзаттың іс-әрекеті мен қоршаған ортамен өзара байланысы туралы терең ақпарат қабаттарын ашуға мүмкіндік береді және оның кең ауқымды практикалық қолданылу саласы бар.

Географиялық атауларға құрылымдық-морфологиялық және синтаксистік талдау жүргізудің нәтижесінде түркі топонимиясында күрделі және қосарлы атаулардың басым екені анықталды. Күрделі топонимдер толық және қысқартылған негіздерден, фонетикалық өзгеріспен не өзгеріссіз жасалатыны белгілі болды. Зерттелген аймақтарда географиялық атаулардың 85%-ы екі компоненттен тұратын анықтаушы сөз тіркестерімен жасалған күрделі топонимдер болып табылады. Мұндағы анықтаушылар – жалпы және жалқы есімдер, сын және сан есімдер болса, анықталатындар - көбінесе географиялық термин ретіндегі жалпы есімдер. Топонимдердің құрамындағы термин негізгі компонент болып саналып, түркі синтаксисінің заңдылықтарына сәйкес постпозицияда тұрады.

Зерттеу барысында қазақ және ноғай тілдеріндегі жер-су атаулары мен халықтық географиялық терминдердің тарихи-этнолингвистикалық табиғаты жан-жақты қарастырылды. Талдау нәтижелері екі халықтың тілдік жүйесінде ортақ құрылымдық, семантикалық және мәдени белгілердің мол екенін көрсетті.

Біріншіден, фонетикалық және морфологиялық ұқсастықтар айқындалды. Қазақ және ноғай топонимдерінің көпшілігі бір түбірден тарайды және ортақ аффикстер арқылы жасалған. Мысалы, «Қарасу», «Аксу», «Тереклі», «Сарытау», «Бөрілі», «Құмкөл» сияқты атаулар екі тілдің де топонимиялық жүйесінде кездеседі. Бұл атаулардың түбірі мен

қосымшалары түркі тілдеріндегі табиғат құбылыстарын бейнелеуде ұқсас қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Екіншіден, лексика-семантикалық талдау қазақ және ноғай топонимиясына тән атау беру әдістерін, заңдылықтарын және универсалдарды айқындады. Олар халықтың әлеуметтік-саяси, экономикалық өмірін, мәдениеті мен тұрмыс ерекшеліктерін, дәстүрлерін және табиғи ортасын бейнелейді. Табиғи нысандарды атауда фитотопонимдер, зоотопонимдер, гидронимдер және оронимдер ерекше орын алады. Мысалы, «Бозтөбе», «Қаратау», «Жайық», «Еділ», «Қараноғай» сияқты атаулар табиғи орта мен адамның өзара қатынасын көрсетеді.

Үшіншіден, этномәдени және тарихи сабақтастық анық көрінді. Түркі топонимиясы қазақтар мен ноғайларға ортақ рулардың, тайпалардың және тайпалық бөлімшелердің атауларын қамтиды. Бұл атаулар этностың ұмыт қалған тарихи қабаттарын, ру - тайпа аттарын және әлеуметтік құрылым ерекшеліктерін сақтаған маңызды дерек көзі болып табылады. Мысалы, «Адайбұлақ», «Қыпшақсай», «Алшынжер», «Бабаата», «Қожакөл» сияқты атаулар этникалық құрам мен діни дүниетанымның көрінісі ретінде қарастырылады.

Төртіншіден, географиялық шындықты бейнелеу дәлдігі байқалды. Жер бедері, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің ерекшеліктерін бейнелейтін атаулар тобы зерттелген аймақтардың табиғи ортасын нақты көрсетеді. Бұл атаулардың пайда болу уәжі мен лексикалық мағынасы географиялық факторлармен тығыз байланысты.

Бесіншіден, географиялық атаулардың мәдени және символдық мағынасы айқындалды. Қазақ және ноғай халықтарының географиялық атаулары этнолингвистикалық код ретінде қызмет етіп, халықтың табиғатқа, кеңістікке және рухани дүниеге қатынасын білдіреді. Әсіресе түстік символика («ақ», «қара», «сары») арқылы кеңістік пен қасиет ұғымдарының семантикалық өрісі кеңейеді.

Алтыншыдан, уәждемелік және семантикалық негіздер бойынша екі тілдің топонимиялық жүйесі ұқсас. Географиялық атаулардың көпшілігі табиғи белгілерге, тарихи оқиғаларға және шаруашылық-мәдени факторларға байланысты жасалған. Мысалы, жер бедерінің түсі (Қаратау, Ақжар), суының қасиеті (Ащысай, Тұщыкөл), өсімдік пен жануар атаулары (Теректі, Бөрілі) атау тудырудың басты уәжі ретінде анықталды.

Жетіншіден, диалектілік және аймақтық сәйкестіктер де байқалды. Қазақтың Батыс өңіріндегі бірқатар жер атаулары ноғай топонимиясымен толық сәйкес келеді. Бұл тарихи қоныстану аймақтарының ортақтығын және мәдени байланыстардың үзілмегенін дәлелдейді.

Сегізіншіден, рухани сабақтастық пен діни ықпалдың тілдік бейнесі анықталды. Қазақ пен ноғай топонимдерінде ислам өркениетінің ізі көрініс тапқан. «Бабаата», «Әуликөл», «Қожа» сияқты атаулар халықтың рухани тәжірибесі мен діни ғұрыптарының ареалын көрсетеді.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу қазақ және ноғай топонимиясының тарихи, мәдени және семантикалық сабақтастығын айғақтайды. Географиялық атауларды зерттеу - түркі халықтарының этнолингвистикалық бірегейлігін анықтаудың маңызды тетігі болып табылады. Топонимиялық деректер тек тіл тарихын емес, сонымен қатар халықтардың этногенезін, рухани мұрасын және мәдени кеңістігін терең түсінуге мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдердің салыстырмалы талдауы олардың тарихи-мәдени байланыстары мен этнолингвистикалық сабақтастығын айқын көрсетеді. Географиялық атаулар - халық жадындағы этникалық және мәдени код, кеңістік пен уақыттың тілдік куәсі. Топонимиялық материалдарды құрылымдық, семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан талдау екі этностың да табиғи ортаға, дүниетанымға және шаруашылық тәжірибесіне тән ортақ белгілерді айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында анықталғандай, қазақ және ноғай халықтарының топонимиялық жүйесі түркілік негізде қалыптасқанымен, әрқайсысы өз тарихи-географиялық кеңістігіне

сай ерекшеленген. Бұл ерекшеліктердің түп тамыры - табиғи орта мен әлеуметтік құрылымның айырмашылығында. Мәселен, қазақ халқының көшпелі өмір салты мен маусымдық көшу дәстүрі «Жайлау», «Қыстау», «Көктеу» сияқты кеңістіктік ұғымдарға негізделген атауларды тудырса, ноғай топонимдерінде өзен-көл, сай-жыра атаулары жиі кездеседі. Бұл айырмашылық олардың шаруашылық бейімделуінен және табиғатты қабылдау ерекшелігінен туындайды.

Семантикалық талдау қазақ және ноғай топонимдерінде кең таралған түстік атаулардың символикалық мәнін көрсетті. «Ақ» - тазалық пен қасиеттіліктің, «Қара» - күш пен тұрақтылықтың, «Сары» - табиғи кеңістіктің және уақыт ағымының символы ретінде қызмет етеді. Мұндай символика екі халықтың да дүниетанымындағы түстерге қатысты ұқсас семиотикалық жүйенің бар екенін айғақтайды. Бұл - түркі халықтарына ортақ когнитивтік модельдің көрінісі.

Морфологиялық құрылым тұрғысынан қазақ және ноғай топонимдерінде екі компонентті күрделі атаулардың басымдығы байқалады. Мұндай құрылым түркі тілдерінің синтаксистік табиғатына сәйкес келеді: анықтаушы компонент (сын есім, сан есім, зат есім) мен анықталатын терминнің (тау, өзен, көл, сай, дала, төбе, т.б.) тіркесуі арқылы атау түзіледі. Бұл үлгі халықтың қоршаған ортаны жүйелі түрде сипаттау дағдысын көрсетеді.

Этнолингвистикалық тұрғыдан қарағанда, қазақ және ноғай топонимдері ру-тайпа атауларын жиі сақтаған. Бұл - тарихи жадының тілдік формасы. Мысалы, «Қыпшақсай», «Адайбұлақ», «Тамаөзек» сияқты атаулар тек географиялық нысандарды ғана емес, сонымен қатар этникалық құрылым мен тарихи қоныстану іздерін де бейнелейді. Бұл деректер қазақ пен ноғайдың ортақ этногенетикалық қабаттарын және саяси-мәдени өзара ықпалдастығын дәлелдейді.

Лингвомәдени тұрғыдан топонимдер халықтың дүниетанымдық кодының ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамның табиғатты қабылдау тәсілін, рухани құндылықтарын және әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді. Қазақ және ноғай топонимдерінде табиғат нысандары тек географиялық шындық ретінде ғана емес, рухани мәні бар символ ретінде де қызмет етеді. Мысалы, «Бабаата», «Әулиеқөл», «Қожатөбе» сияқты атаулар діни сананың, киелі кеңістік ұғымының тілдік көрінісі болып табылады.

Қазақ және ноғай халықтарының топонимиялық жүйесінде антропонимдік элементтер де ерекше орын алады. Белгілі адамдардың есімдері мен тарихи тұлғалардың атымен байланысты жер атаулары ұлттың тарихи жадын жаңғыртып, рухани сабақтастықты қамтамасыз етеді. Мұндай атаулар арқылы халық өз тарихын, ұлы тұлғаларын, рухани ұстындарын кеңістікпен байланыстырып отырады.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, екі халықтың топонимиясы табиғи орта мен мәдени тәжірибенің өзара әсерінен қалыптасқан. Қазақ пен ноғайдың географиялық атаулары тек тілдік бірлік емес, мәдени және тарихи сабақтастықтың да айғағы. Олар арқылы этностардың табиғатпен қарым-қатынасы, дүниетанымдық көзқарасы мен шаруашылық бейімделуі көрініс табады.

Жалпы алғанда, қазақ және ноғай топонимдерін салыстырмалы талдау олардың тілдік, мәдени және тарихи бірегейлігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Бұл зерттеу нәтижелері түркі халықтарының ортақ мәдени кеңістігін, тарихи жадын және этнолингвистикалық даму заңдылықтарын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және ноғай тілдеріндегі жер-су атаулары - географиялық кеңістіктің жай атауы емес, халықтың тарихи жады мен мәдени кодының айнасы, этностың дүниетанымы мен рухани болмысының куәгері. Бұл топонимдер ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың табиғатпен өзара қарым-қатынасы мен өмір сүру салтын, шаруашылық тәжірибесін, әлеуметтік құрылымын және рухани құндылықтарын бойына сіңірген. Топонимиялық жүйе

арқылы этнос өзінің қоршаған ортаны тану, бағалау және игеру тәсілдерін тілдік формада таңбалап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ және ноғай тілдерінің тарихи сабақтастығын, мәдени және этнолингвистикалық үндестігін нақты дәлелдейді. Екі халықтың топонимиялық қорында ортақ географиялық терминдер мен атаулардың мол болуы олардың бір тарихи-мәдени кеңістікте өмір сүріп, табиғи орта мен шаруашылық ерекшеліктерді біртектес қабылдағанын айғақтайды. Бұл ұқсастықтар қыпшақ-ноғай тілдік тобына тән ортақ фонетикалық, морфологиялық және семантикалық заңдылықтардың көрінісі болып табылады.

Құрылымдық және семантикалық талдау нәтижесінде күрделі және қосарлы топонимдердің басымдығы анықталып, олардың жасалу үлгілері түркі синтаксисінің табиғи заңдылықтарын айқындады. Лексика-семантикалық тұрғыдан қарағанда, қазақ және ноғай топонимиясы табиғи ландшафт, флора мен фауна, әлеуметтік өмір мен шаруашылық қызмет, сондай-ақ діни наным-сенімдер мен рухани мәдениет көріністерін бейнелейтін бай қабатты камтиды. Бұл атаулардың негізінде тек номинациялық емес, сонымен қатар дүниетанымдық және аксиологиялық мазмұн жатыр.

Топонимиялық материалды этномәдени тұрғыдан зерделеу арқылы қазақ және ноғай халықтарының тарихи тағдырының, тілдік эволюциясының және мәдени тұтастығының өзара байланысы айқындалды. Географиялық атаулар этностың рухани жадының «тілдік археологиясы» ретінде қызмет етіп, ұлттың тарихи кеңістіктегі ізі мен рухани өрісін бейнелейді.

Сондықтан топонимиялық зерттеулер тек тіл білімінің тар шеңберінде ғана емес, мәдениеттану, этнология, тарих, география және антропология ғылымдарының тоғысында қарастырылуы тиіс. Қазақ және ноғай топонимдерінің салыстырмалы зерттелуі түркі өркениетінің ішкі бірлігін, оның мәдени-рухани сабақтастығын дәлелдеуге бағытталған маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, қазақ және ноғай топонимдерінің этнолингвистикалық табиғатын зерттеу түркі халықтарының мәдени тұтастығын ұғынуға, тарихи жадты жаңғыртуға және ұлттық бірегейлікті сақтау ісіне елеулі үлес қосады. Бұл зерттеу нәтижелері қазіргі жаһандану жағдайында ұлттардың мәдени кодын тану мен қорғау тұрғысынан да өзекті мәнге ие.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Түймебаев Ж. (2017). Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы (Фонетика. Морфология). Алматы: «Қазығұрт».
- 2 Валиханов Ш. Ш. (1984). Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы.
- 3 Сабитов Ж.М. (2011). «Өзбек» этнонимі және «көшпелі өзбектер» атауының шығу тегі туралы // Алтын Орда өркениеті. Мақалалар жинағы. 4-шығарылым. Қазан: «Фолиант», Ш. Марджани атындағы Тарих институты, Татарстан Ғылым академиясы, 166-б.
- 4 Темірғалиев Р. Ж. (2013). Ақ Орда. Қазақ хандығының тарихы. Алматы.
- 5 Сұлтанияев О.А. (1969). Көкшетау облысындағы жеке есімдерден жасалған қазақ микротопонимдері. Алматы: «Наука», 208–213-б.
- 6 Ainabek, A. (2024) The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. IJEMST – 2024, Vol. 12, No. 2, 532-551, [CrossRef].
- 7 Булгарова М.А. (1999). Ноғай топонимиясы. Ставрополь, 17-б.
- 8 Nash, J. (2015) The how of toponymy: AcommentonTent's "Approaches to research in toponymy". Names 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Томанов М. (1988). Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: «Мектеп».

10 Kirtadze, D.(2015) Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. 2015, 4, 19–23. [CrossRef].

11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Материал 28.10.2025 баспаға түсті

Историко-этнолингвистические особенности казахских и ногайских гидронимических и топонимических названий

А.Е. Айнабек¹, С.К. Қасымова², С.Ж. Жуанышпаева³

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Академия гражданской защиты им. М.Габдуллина МЧС Республики Казахстан, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

Данное исследование посвящено анализу топонимов и географических терминов в казахском и ногайском языках. Главная цель заключается в выявлении уникальных особенностей их структуры, семантики и важного культурного контекста. Актуальность этой проблематики обусловлена не только академическим интересом, но и критической ролью в сохранении и изучении культурного наследия казахского и ногайского народов. Научная работа предполагает не только лингвистический анализ, но и культурологическую перспективу, что позволяет выявить сложные взаимосвязи между языковой структурой и культурными практиками. Это важно для полного понимания значения данных терминов в социокультурном контексте.

Настоящее исследование несет в себе не только теоретическую задачу, но и обладает важным прикладным значением. Оно способствует сохранению и раскрытию культурного наследия казахского и ногайского народов. В свете глобализации и изменяющихся культурных динамик, подобные исследования приобретают особую важность в сохранении и понимании уникальных аспектов этнических и культурных особенностей данных народов.

Методология включает лингвистический анализ, а также культурологический подход, что позволяет выявить взаимосвязи между языковой структурой и культурными практиками. Результаты исследования позволяют лучше понимать значение топонимов и географических терминов в социокультурном контексте указанных языков. Исследование вносит вклад в область знаний о культурном наследии казахского и ногайского народов. Практическая значимость работы заключается в ее способности способствовать сохранению и раскрытию культурного наследия данных народов в условиях современного мира. Результаты могут быть полезными для культурологов, лингвистов и всех, кто интересуется сохранением этнических и культурных особенностей данных народов.

Ключевые слова: ногайский язык, топонимы, культурное наследие, народные географические термины.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Туймебаев Ж. (2017). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Фонетика. Морфология). Алматы: «Қазығұрт».

2 Валиханов Ш. Ш. (1984). Пятитомное собрание сочинений Ш. Уалиханова. Том 1. Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.

- 3 Сабитов Ж.М. (2011). Об этнониме «узбек» и происхождении названия «кочевые узбеки» // Цивилизация Золотой Орды. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Татарстана, с. 166.
- 4 Темиргалиев Р. Ж. (2013). Ак Орда. История Казахского ханства. Алматы.
- 5 Султаняев О.А. (1969). Казахские микропонимы, образованные от личных имён в Кокшетауской области. Алматы: «Наука», с. 208–213.
- 6 Ainabek, A. (2024) The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. IJEMST – 2024, Vol. 12, No. 2, 532-551, [CrossRef].
- 7 Булгарова М.А. (1999). Ногайская топонимия. Ставрополь, с. 17.
- 8 Nash, J. (2015) The how of toponymy: A comment on Tent's "Approaches to research in toponymy". Names 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Томанов М. (1988). Историческая грамматика казахского языка. Алматы: «Мектеп».
- 10 Kirtadze, D. (2015) Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. 2015, 4, 19–23. [CrossRef].
- 11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Материал поступил в редакцию журнала 28.10.2025

The historical and ethnolinguistic characteristics of kazakh and nogai toponyms and hydronyms

¹A. Ainabek, S. Kasymova², S. Zhuanyshepaeva³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, The Republic of Kazakhstan

²M. Gabdullin Academy of Civil Protection of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Kazakhstan, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan

³North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, The Republic of Kazakhstan

This study analyzes toponyms and geographical terms in the Kazakh and Nogai languages, aiming to identify their unique structural, semantic, and cultural features. The relevance of this research lies not only in academic interest but also in its role in preserving and studying the cultural heritage of the Kazakh and Nogai peoples.

The study adopts both a linguistic and a culturological perspective, enabling an examination of the complex relationships between linguistic structures and cultural practices. This approach is essential for a comprehensive understanding of the meaning of these terms within their socio-cultural context.

The research has both theoretical and applied significance. It enhances knowledge of the cultural heritage of the Kazakh and Nogai peoples and supports its preservation and dissemination. In the context of globalization and shifting cultural dynamics, such studies are particularly important for safeguarding the unique ethnic and cultural characteristics of these communities.

Methodologically, the study combines linguistic analysis with a culturological approach to explore the interaction between language and culture. The results provide deeper insights into the socio-cultural meaning of toponyms and geographical terms and can be valuable for linguists, cultural scientists, and anyone interested in ethnic and cultural preservation.

Key words: nogai language, toponyms, cultural heritage, folk geographical terms.

REFERENCES

- 1 Tümebaev Zh. (2017). *Türki tilderiniñ salıstırmaly-tarikhy grammatikasy* (Fonetika. Morfologiya) [Comparative and Historical Grammar of Turkic Languages (Phonetics. Morphology)]. Almaty: «Qazyǵurt». [in Kazakh]
- 2 Walikhanov Sh. Sh. (1984). *Sh. Walikhanovtyñ bes tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 1-tom* [Collected Works of Sh. Ualikhanov. Volume 1.]. Almaty: Qazaq Sovet entsiklopediasynyñ Bas redaksıasy. [in Kazakh]
- 3 Sabıtov Zh.M. (2011). «Özbek» etonımı jäne «köshpeli özbekter» atawynyñ shyǵu tegi turaly // *Altyn Orda örkenueti* [The Ethnonym ‘Uzbek’ and the Origin of the Term ‘Nomadic Uzbeks’// *Golden Horde Civilization*]. Maqalar jınaǵy. 4-shyǵarylym. Qazan: «Foliant», Sh. Marjhanı atyndaǵy Tarikh institutı, Tatarstan Ğylym akademıasy, 166-b. [in Kazakh]
- 4 Temirgaliev R. Zh. (2013). *Aq Orda. Qazaq khandyǵynyñ tarikhy*. Almaty. [in Kazakh]
- 5 Sultanyayev O.A. (1969). *Kókshetaı oblysyndaǵy jeke esimderden jasalǵan qazaq mikrotoponımderi* [Kazakh Microtoponyms Derived from Personal Names in the Kokshetau Region]. Almaty: «Nauka», 208–213-b. [in Kazakh]
- 6 Ainabek, A. (2024). The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. *IJEMST – 2024, 12-tom, №2*, 532–551. [CrossRef]
- 7 Bulgarova M.A. (1999). *Nogajskaya toponimiya* [Nogai toponymy]. Stavropol, 17-b. [in Russian]
- 8 Nash, J. (2015). The how of toponymy: A comment on Tent’s “Approaches to research in toponymy”. *Names* 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Tomanov M. (1988). *Qazaq tiliniñ tarikhy grammatikasy* [Historical Grammar of the Kazakh Language]. Almaty: «Mektep». [in Kazakh]
- 10 Kirtadze, D. (2015). Author’s Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. *Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol.* 2015, 4, 19-23. [CrossRef].
- 11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Received: 28.10.2025

FTAMP 17.71.07.

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp51-64](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp51-64)

Ш.Е. Ауелбекова¹, Н.М. Шуиншина Мета²

¹SDU university, Алматы, Қаскелең 040901, Қазақстан Республикасы

²Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы 050000, Қазақстан

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҒЫНАЛАРЫ ОРТАҚ ЖӘНЕ ҰҚСАС ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Бұл мақаламызда түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері анықталып, түрік және қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің суретте ортақ сөздігі жасалды.

Зерттеудің мақсаты – түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ фразеологиялық бірліктерді анықтау, олардың салыстырмалы сөздік тізімін жасау. Зерттеу барысында 300-ден астам тұрақты сөз тіркесі анықталып, олардың ұқсастықтары мен